

Илија МИСАИЛОВИЋ

ВОДОСНАБДЕВАЊЕ ПОЖЕГЕ И ОКОЛИНЕ

Извод: Пожега је највеће насеље у пожешкој котлини. Поред тога што је ова варошица главна саобраћајна раскрсница у западној Србији, она је и главни хидрографски чвор, ставе Моравице и Ђетиње, од којих почиње Западна Морава.

Пожешка котлина је веома богата водом, како са изданским тако и са текућим. Организовано снабдевање водом, како Пожеге, тако и околних насеља почело је после Првог светског рата, копањем хигијенских бунара и каптирањем извора. Трајније решење водоснабдевања, решено је 1993, када су Пожега а потом и околна села прикључени на водосистем "Рзав".

Кључне речи: Пожега, водоснабдевање, бунари, пумпе.

Увод

Пожешка котлина се налази у западној Србији у склопу композитне долине Западне Мораве. Уоквирена је ниским планинама: Лоретом (841) и Крстацем (629) са истока, Голубцем и Станојевим врхом (732) са ЈИ, Благајом (846) и Градином (932) са југа, Трешњицом (636) са запада, Јеловом гором (1003) са СЗ и Црнокосом (809) са севера.

Котлина се пружа динарски СЗ-ЈИ, и на том правцу је њена дужа оса на линији: Лужница-Краваричка река, па је сагласна са драгачевском котлином од које је одваја греда Крстац (629). Овако издужен облик ремете речне долине Ђетиње, Скрапежа и Моравице, чији се доњи делови уклапају у пожешку котлину. Долином Западне Мораве, односно уском Овчарско-кабларском клисуром везује се за чачанску котлину.

Површина пожешке котлине која поред самог дна обухвата и сливна подручја Лужнице и Краваричке реке, односно област оивичену напред поменути планинама износи око 351 km². Њена дужа оса (растојање од засеока Филиповићи у Рибашевини до засеока Станојевићи у Горњој Краварици) износи 40 км, а ширина се креће око 10 км (нпр. Рупељево-Гугаљ).

Пожега је највеће насеље у котлини и најважнија сувоземна раскрсница у западној Србији. Налази се поред леве обале Скрапежа, ширећи се према брдима Виноградни и Лорету. Саобраћајни значај Пожеге одредиле су пруге Београд-Бар и западноморавска железница Пожега- Сталаћ, која представља најкраћу железничку везу за Јадранско море целој источној и јужној Србији, Косову и Македонији. Поред железничких пруга, у Пожеги се укрштатају и друмске линије. Долином Ђетиње према Ужицу, долином Моравице према Ариљу и Ивањици, долином Скрапежа према Косјерићу и Ваљеву и долином Западне Мораве према Чачку, Краљеву.

Природне одлике

Палеозојске стене чине геолошку основу пожешке котлине. То је велика палеозојска серија која се из источне Републике Српске протеже у динарском правцу преко Јелове горе према подручју слива Моравице. Јелова гора, Црнокоса, Трешњица, су у потпуности изграђени од кристалних шкриљаца палеозојске старости. Преко палеозојских слојева налазе се мезозојски седименти од којих су најраспрострањеније тријаске творевине. Ове стене налазе се на Лорету, а на мањем простору јужно од Годовика. Кречњаци кредне старости налазе се у сливу Краваричке реке десне притоке Моравице.

У самој котлини, најраспрострањенији су седименти језерске неогене (миоцен) фазе. Пешчари, лапорци и кречњаци су најчешћи представници неогене језерске седиментације. На геолошким профилима у котлини (Расна), на 29 и 73 метру утврђени су слојеви лигнита. Квартарне творевине су заступљене речно-језерским седиментима, алувијалним талозима и рецентним алувијалним равнима, а распотрти су по најнижем уравнином делу котлине. Дебљина ових слојева се креће од неколико до 30 и више метара.

Клима пожешке котлине припада типу умереноконтиненталног поднебља са извесним специфичностима које се манифестују као елементи „субхумидне и микротермалне климе”. Просечна годишња температура се креће око 9,5°C, са највишом просечном температуром у јулу 19,5, а најнижом у јануару -2,9° С.

Годишњи просек падавина се креће око 764 mm. Главни максимум падавина јавља се почетком лета и крајем пролећа па су месеци са највећом количином талоба јул, јун и мај (89, 83 и 82 mm). Главни минимум падавина је у зиму, па најмање талоба се излучи у фебруару и јануару (44 и 51 mm).

Према вредностима годишњих честина праваца ветрова и тишина може се закључити да највећу учестаност јављања у подручју пожешке котлине имају тишине (С), које су заступљене са 558 *промила*. Доминирајући ветар је из северозападног правца (NW) са 151 промилом учесталости.

Од климатских елемената треба посебно истаћи честу појаву магле у пожешкој котлини. Просечна годишња честина дана са маглом у Пожеги износи 120,2 дана. Магла се најчешће јавља у септембру и октобру (16,2 и 15,8 дана), а најређе у марту и априлу (2,9 и 3,4 дана).

Пожешка котлина је богата водом. У њој се састају три већа речна слива западне Србије: Моравице, Ђетиње и Скрапежа. Сливно подручје пожешке котлине има облик амфитеатра који је знатно издужен према југу, односно западу и северу. Крајње тачке развођа овог слива су на Повлену (1357) и Маљену (1104) на северу, Тара (1544), Шарган и Палисад на Златибору на западу, и Голија (1833) и Јавор (1468) на југу. Површина слива пожешке котлине износи око 2.688 km² мерено површином слива Западне Мораве код Гугља.

Подземне воде пожешке котлине деле се у слободну и сапету издан. Дно пожешке котлине прекривено је алувијалним глиновито-песковито-шљунковитим седиментима чија моћност иде од 5-30 m, испод који се налазе језерски седименти. И у једним и у другим седиментима јављају се пескови, шљункови и конгломерати као порозне и глине као водонепропусне стене. Обод котлине изграђен је од стена које се у хидролошком погледу битно разликују. Преовлађују углавном, кристаласти шкриљци: Трешњица, Јелова гора, Црнокоса, порозне стене са честим прослојцима глине, а Благаја и Лорет су од кречњака који су познати као водопропусне стене.

Подземне воде котлинског обода изграђеног од кристаластих шкриљаца празне се бројним изворчићима и пишталинама које у току лета и пресуше. Кречњачки терени који имају велику хидролошку пропусну моћ, празне издан врелима знатне издашности.

Слободна издан у пожешкој котлини је врло плитка и иде до 4 односно 8 m, а алувијалним равнима 1 до 5 m, јер су до те дубине углавном бројни бунари за коришћење. Геолошке бушотине рађене због истраживања угља откриле су и неке хидролошке особености. У Расној у бушотини која је достигла 97,35 m дубине, на 60 и 90 метру откривена је артерска вода са инклузијама гаса, вероватно H₂S. Бушотина до 250 m дубине, открила је у Расној и минералну воду. У Добрињи, на међи Средње и Горње, поред пута Пожега-Прањани, геолошка бушотина је открила термалну воду. То су све докази да пожешка котлина има велико богатство изданских вода и да су по физичким и хемијским особинама веома интересантне за коришћење.

Слободна издан по дну котлине се храни од падавина и од воде која се инфилтрира из речних корита Скрапежа, Ђетиње, Моравице и Лужнице, док се други и трећи хоризонт хране подземном водом из ободног дела котлине.

Подземне воде у кречњачким теренима концентрисане су по пукотинама и главним одводним каналима, због чега стварају утисак о њиховом богатству вода. У суподини Благаје, окренуте долини Ђетиње, јавља се већи број извора од којих је најјачи врело Шенгољ, које избија у непосредној близини корита Ђетиње на контакту кречњака и кристаластих шкриљаца. Налази се на коти 345 m нв. Издашност му се креће од 30-150 l/s, температура воде 3.8.1977, износила је 12,5° С. На истоку венац Благаје се продужава у кречњачку површ Жираве, са које понире воде избијају у виду кречњачког врела код Годовичке цркве, на контакту језерских седимента и кречњака. Издашност се креће од 10-80 l/s, а температура воде истог дана била је 12,5° С. У североисточном делу котлине са кречњачких површи Лорета воде понире и избијају близу корита Западне Мораве, у виду јачег врела у Јелендолу. Издашност и овог врела креће се од 30-150 l/s, а температура воде истог дана била је 12,5° С.

Значај извора и врела за појешку котлину је велики иако у потпуности она нису искоришћена. Она служе као значајан снабдевач становништва водом, затим за наводњавање, покретање воденица, подизање рибњака.

Појешка котлина је хидрографско чвориште у којој се састају Моравица, Ђетиња и Скрапеж, чија се изворишта на знатном растојању од њихових става, где почиње Западна Морава. Главне реке котлине чије се долине од изворишта до ушћа налазе на њеном простору су Лужница и Краваричка река.

Западна Морава према дугогодишњим хидролошким посматрањима код Гуља има просечан протицај 30 m³/s воде. Моравица има просечан протицај на ушћу око 19 m³/s, Ђетиња око 6 m³/s и Скрапеж 5 m³/s. Колебања су велика и као пример на Западној Морави код Гугља, најнижи протицај забележен је у новембру 1943. и у септембру и октобру 1950, када је износио само 2 m³/s, а максимум протицаја био је 13 маја 1965, када је 3. Моравом текло 1.250 m³/s.

Према томе појешка котлина је веома богата водом, и у прошлости честе су биле поплаве у котлини, па се више водило рачуна како се одбранити од великих вода. Водоснабдевање је било једноставно због бројних извора и лаког коришћења слободне издани, копањем бунара.

Водоснабдевање Пожеге и околине

Организовано водоснабдевање Пожеге и околине почело је после Првог светског рата. Рат је однео бројне жртве. Преживели ратници да би доказали оданост палим друговима и бројним жртвама оснивали су одборе за изградњу спомен-чесми. Тако су те чесме подизане из пијетета према палим ратницима као историјски споменици, имале и другу функцију санитарних објеката, јер су обезбеђивали хемијски и бактериолошки исправну воду. За Пожегу, повољна околност је била и та што је син пожешког хотелијера Милована Томашевића, Велислав, носилац Албанске споменице, завршио грађевински факултет у Београду 1922, и стручну праксу започео у Генералној дирекцији вода Краљевине СХС у Београду, 1920-1929, а потом у Централном хигијенском заводу (ЦХЗ) од 1930-1959, као шеф Санитетско-техничког одељка.

Први водовод у Пожеги је почео да се гради 1925. године, захваљујући агилности инж. Велислава Томашевића, чији је отац Милован у Пожеги држао хотел ТОМАШЕВИЋ. Пројекат водовода урадио је инж. Томашевић. Према овом пројекту каптиран је извор „Стрелиште” на Лисишту са резервоаром од 24 кубика воде на коти 324,55 m нв, изнад пута Пожега-Добриња. Од каптаже, цевовод пречника 2 и 0,5 цола, дужине 634 m капацитета 0,25 l/s ишао је до јавне чесме у центру Пожеге на коти 313,00 m нв, са разводним линијама од 1 сола до Гимназије, Касарне и Пијаце.

Главни објекат овог водовода је спомен-чесма на пожешком централном тргу. Објекат је монументалних димензија, на постаменту у облику стилизованог четвороугла са засеченим угловима постављен је обелиск у облику пирамиде. Са предње и задње стране обелиска су стилизовани штитови преко мачева од белог мермера, а на врху исклесана српска круна. Укупна висина споменика је 3,5 метара. Спомен-чесму окружују камени стубови повезани веригама.

Чесма је подигнута у спомен, част и славу српским јунацима из Пожеге изгинулим у ратовима 1912-1918. Свечано освећење споменика обављено је 1927, исте године када је освећен споменик на Савинцу.

Пројекат водовода је одобрен решењем г. Министра пољопривреде и вода бр. 6820 од 27. Маја 1928, са ценом од 77.731 динара. Како је овај водовод био скромног капацитета, појачан је 1929. године изградњом црпног бунара поред Скрапежа капацитета 2,1 l/s. Пројекат је одобрен у Техничком одељењу Банске Управе у Сарајеву, бр. 20134/31, са коначним рачуном коштања 119.397 динара. Технички надзор су вршили инжињери Техничког одељка из Ужица, Жарко Гордић и Владо Поповић.

После Другог светског рата, Пожега се развијала у складу са добро познатим петогодишњим плановима индустријализације. Наглашена урбанизација варошице захтевала је и убрзани развој комуналних објеката, на првом месту, водовода и канализације.

Током 1953/54 по пројекту Хигијенског завода Србије из Београда (инж. Ж. Капетановић) изграђен је бунар са црпном станицом на левој обали Скрапежа и резервоаром запремине 60 кубика на коти 351,2 m нв. Експлоатациона зона издани изабрана је на месту бившег шумског расадника.

Ни овај бунар није могао за дужи период да реши водоснабдевање Пошеге. То је подразумевало градњу нових бунара поред Скрапежа. По пројекту инж. Радована Реџића 1974, тада запосленог у ужичком водоводу „Биоктош,, направљен је нови сабирни и два ревизиона бунара, који су потом повезани са бетонским дренажним цевима дужине 70 метара, које су пратиле ток Скрапежа. Овим системом добило се нових 30-40 l/s воде.

Коришћење издани у алувијалној равни Скрапежа било је добро решење, због чега је 1978, настављено проширивање захвата воде у том подручју. Пројекат новог водозахвата у кориту Скрапежа урадио је инж. Радован Реџић, тада запосленог у водоводу у Београда. Савезном омладинском радном акцијом 1978, изграђена је дренажна галерија која је управно пресекла корито реке Скрапежа, а потом наставила узводно 110 m, на дубини 8,5 m у коју су постављене бетонске дренажне цеви Ø 800 mm, којом приликом је добијено 100 л/с воде. У овом систему дренажне цеви испод речног корита нису испуниле очекивања пројекта, добијале су мање воде од оних које су ишле упоредо са реком. Такође, лева алувијална зона давала је више воде од десне, зато што је знатно пространија. Направљен је нови резервор за воду на коти 365 m нв, капацитета 1.500 кубика. Тај резервоар је у употреби и данас, и служи као резервни систем за водоснабдевање Пошеге у случају хаварије на водосистему „Рзав” у Ариљу.

Варош Пожега повезана је са регионалним системом водоснабдевања „Рзав” 1993, а током периода 1996/97, у оквиру овог система прикључена су и села: Расна, Висибаба и Узићи.

По подацима Комуналне РО „Наш Дом” из Пошеге, потрошња воде у 1997., износила је 1,900.000 кубика воде годишње од чега:

Домаћинства: 850.000 кубика или 45%

Привреда: 550.000 кубика или 30%

Губици: 500.000 кубика или 25%.

С тим што ДП „Будимка” има сопствене бунаре, које користи за сезонско прање воћа.

Водообјекти изграђени уз помоћ Централног хигијенског завода из Београда

На подручју бившег пожешког среза, односно данашње општине Пожега, Главна дирекција вода а потом и ЦХЗ је у периоду између два светска рата подигли су више комуналних објеката. Највише се радило на реконструкцији постојећих бунара, изградњи нових, монтирању савремених пумпи, изградњи водовода, чесми и купатила. Највећи објекат који је започео овај Завод у Пожеги био је Соколски дом и зграда нове прихватне болнице. Већ смо поменули да се активност младог инжињера Томашевића срећно удружила са локалним одборима за изградњу спомен-чесми. Његова помоћ се састојала у томе што је израдио пројекте за спомен-чесме у Пожеги, Савинцу, Глумчу и Прилипцу.

ПРИЛИПАЦ, СПОМЕН-ЧЕСМА.- Село Прилипац се налази у источном делу пожешке котлине између Краваричке реке и Бјелице. У центру села поред цркве, школе и Задружног дома налази се и спомен чесма посвећена ратницима за ослобођење и уједињење 1912-1918. На чесми су имена 68 ратника из Лопаша, 78 ратника из Пилатовића и 32 ратника из Прилипца. Ова три села и данас чине једну парохију која припада прилипачкој цркви. Највероватније да је Одбор за градњу ове спомен-чесме водио тадашњи прилипачки парох Драгомир Мијатовић, родом из Гуче који је опслуживао парохију 1924 и 1925. Тај посао је наставио његов наследник прота Новица Милићевић, родом из Пилатовића, који је остао у парохији од јануара 1926. до октобра 1937.

Каптиран је извор у Црквеној башти, удаљен 75 метара од чесме. Чесма је озидана од тесаног камена, постављена је једна лула за воду и спомен плоче са именима палих ратника. Поред спомен плоча, на чесми се налазе још две плоче. Плоча на полеђин зида има следећи садржај: За владе његовог височанства краља Александра И Карађорђевића подигнута је ова спомен чесма трудом народа општине прилипачке, помоћу Генералне дирекције вода Министарства народног здравља 1926.

На другој плочи са чела чесме где се налазе имена палих ратника пише: Браниоцима отаџбине и слободе 1912-1918. Творцима националног уједињења.

Освећење спомен-чесме највероватније је извршено тек 1929. О том догађају по сећању, лекар Мишо Милићевић (1925) зна само да је био „силан свет, са почасном четом војника која је испалила три плотуна”. У часопису ПРЕГЛЕД цркве епархије Жичке, за септембар

и октобар 1932, објављен је говор ПРИЛИКОМ ОСВЕЋЕЊА РАТНИЧКОГ СПОМЕНИКА-ЧЕСМЕ У ПРИЛИПЦУ, проте Новице Милићевића, без навођења датума када је освећење извршено. Зна се само да се традиционално освећење споменика посвећених изгинулим ратницима обавезно одржавали за Видовдан.

ВИСИБАБА, ЧЕСМА НА САВИНЦУ.- У Висибабџ поред Пожеге, у њеном североисточном делу, на месту прелаза долиноског дна у долиноску страну, налази се извор Савинац. У народу се сматрало да вода на Савинцу има и лековита својства, „да је добра за очи”. Сам извор се више везивао за култно значење Светог Саве, но за саму воду. После Првог светског рата, домаћини Висибабџ, Расне и Узића основали су Одбор за изградњу спомен-чесме на Савинцу. Чесму су правили уз помоћ војске и Главне дирекције вода која ће ове послове баш у то време предати у пуну надлежност ЦХЗ. Према сећању Александра Петронијевића (1930) из Висибабџ, градњу чесме су помагали и појединци са стране од којих је прилог од 5.000 динара генерала Крсте Смиљанића остао посебно у сећању житеља Висибабџ по томе што је новац дао са напоменом да му се име посебно нигде не помиње „јер не мора да зна левица оно што даје десница”.

Чесма је направљена од тесаног камена у облику обелиска висине 3,5 метара, са буктињом на врху. При довршетку чесме, житељи Расне искључе се из Одбора и тако на спомен-чесми данас се налазе само имена погинулих ратника из Висибабџ и Узића. Чесма је свечано отворена 1927. На чеоној страни налазе се две мермерне плоче: на првој пише Савинац 1927, а на другој ЖИВОТЕ СВОЈЕ НЕЖАЛИСМО ПОНОС СРПСКИ ОДРЖАСМО. На задњој страни на мермерној плочи су уклесане следеће речи: За владе Александра И Карађорђевића грађани села Висибабџ и Узића са војницима 4. пука „Стеван Немања” и Дирекције вода подигоше ову Спомен-чесму онима који своје животе положише 1912-1918. год. за отаџбину. На бочним странама обелиска су спомен плоче са именима изгинулих ратника из Висибабџ и Узића.

Чланови Одбора из Висибабџ, с лева на десно: Ђоко Ђокић, Матија Симићевић, Будимир Марјановић, Раденко Ристовић, Драгомир Петронијевић, Вељко Младеновић, Драгољуб Ђокић, Десимир Радосављевић. У позадини први на слици у војничком шињелу је Стојан Јеврић, ратни инвалид и сеоски пандур.

ГЛУМАЧ, СПОМЕН-ЧЕСМА НА БЈЕЛОЈ ВОДИ.- Село Глумач се налази северно од Пожеге са леве стране реке Скрапежа, са засеоцима смештеним по брдима и косама, почев од планине

Смишаљ (Стрмац), Барица, Никољског брда, Колибина, Дробњачког брда и Косе па према котлини, где код Котараца, испред самог Лисишта, не пређе потпуно у раван.

Чесма на Бјелој води налази се поред магистралног пута Пожега-Косјерић-Ваљево. Према казивању Срећка Лончаревића (1916), извор за ову чесму налази се у Осоју удаљен око 1.000 метара. Каптиран је још у време Турака на веома особен начин: жљеб за воду направљен је од глине који је потом покривен песком и шљунком и имао функцију дренажног канала. После Првог светског рата и Глумчани са својим суседима из Отња и Врањана основали су Одбор за градњу спомен-чесме. Пројекат за чесму направио је инж. Велислав Томашевић из Генералне дирекције вода. Централни део чесме урађен је у облику портала са засвођеним полукружним крилима. Сва је од тесаног камена и мајсторске радове је извео Иван Петренко, зидар из Лике. На њој се налазе поред спомен-плоча са именима изгинулих ратника и две плоче следеће садржине:

1926 За време владе краља Александра И Карађорђевића уз помоћ народа општине глумачке, војника 2. батаљона 4 пешадијског пука „Стеван Немања” и Генералне дирекције вода подигнута је ова спомен-чесма у славу палих и умрлих у ратовима 1912-1918. Ова плоча је постављена на зачељу портала, док је са чеоне стране писало: Крвљу својом земљу обојисмо, Костурима међе постависмо. Ова плоча данас не постоји и нисмо сазнали где се налази.

Потом следе имена 119 ратника из Глумча, Отња и Врањана. На жалост, многи ратници из неког разлога су изостављени, па тако на спомен-плочи нису уписани сви због којих је чесма и подигнута.

БАКИОНИЦА, БУНАР.- Милорад Бабић, ратар из Бакионице, тражио је почетком јесени 1933. од Хигијенског завода из Ужица да му се инсталира пумпа на властити бунар. Молбу је образложио чињеницом да је читав један „џемат без воде”. Његову молбу је подржао и председник бакионичке општине Миљко Котарац. Уз молбу је приложио и уверење Команде Ужичког војног округа да је као ратни инвалид „неспособан за рад 30%”. Молба је примљена у Дому народног здравља у Ужицу, који је обављао функцију Хигијенског завода, с напоменом да интересент Бабић извести да ли се у близини бунара налази која „јавна установа: црква, школа, Општинска кућа”.

Бабић је одговорио да је бунар ископао и озидео, да је дубок 8 метара, отвор шупљине 0,80 m, да је ниво воде 1,5 m, да се вода не мути и да не осцилира значајније. Са бунара се може служити до 20 кућа и у близини нема јавних установа. Са наведеним подацима

управник Дома народног здравља др Харамбашић проследио је молбу ЦХЗ у Београд с напоменом „да му по могућству треба доделити тражену пумпу”.

Преписка је настављена и наредне 1934. године. Поново је др Харамбашић писао ЦХЗ с напоменом да је Дом здравља из Ужица спреман да додели једну кариелову пумпу. Са овим писмом завршена је и преписка око асанације бунара у Бакионици.

На молби Милорада Бабића, земљоделца из Бакионице, од 20. септембра 1933. налази се и први помен Хигијенског завода из Ужица.¹

ГОРОБИЉЕ, ШКОЛСКО КУПАТИЛО. - У лето 1931. управитељ основне школе из Горобилића Драгојло Ј. Тодоровић обратио се ЦХЗ у Београду следећим писмом:

„Подигли смо зграду за народно и ђачко купатило, бетонирали и снабдели бунарском водом. Не достаје нам инсталација и то: пумпа за извлачење воде из бунара, казани за загревање и тушеви.

Молимо ЦХЗ, ако има каквих средстава, да нас помогне у набавци овога материјала и упутствима, како да се изврши даља инсталација.

Морамо нагласити, да наше село, Горобиле, предњачи у културном погледу у нашем крају, па и овај случај је први, где се ствара једно народно купатрило. Мислимо да би ово требало потпомоћи као један пример за углед за остала села.”

Поред пословође-управитеља школе, писмо су потписали и председник Школског одбора Стојадин Гавриловић, а од чланова Јоксим Димитријевић, Радич Гордић, Љубомир Станић, Страхин Р. Пајовић и Вучко Неорица.

Захтев је преко Начелства среза пожешког прослеђен потом и Краљевској банској управи у Сарајеву, Хигијенском заводу у Сарајеву и Дому народног здравља у Ужицу.

Управник Дома здравља др К. Харамбашић тражио је 21. септембра 1931. потпуније податке о школи у Горобилу, а управитељ је написао следећи одговор:

„У овој школи за ову школску годину има 94 мушких и 54 женских, укупно 148 ђака. Број ђака повећава се сваке године. Сем ђака, купатилом би се могли користити и напредни задругари горобилске Земљорадничко-кредитне задруге, којих има преко 120-сто двадесет, а и остали грађани општине горобилске.

Зграда за ово купатило није зидана по плану, али је од тврдог материјала; дозидана уз кујну горобилске Земљорадничко-кредитне задруге; дужина 4,80 m а ширина 4,50 m по лицу; висина 3 m; прозор

¹ АС,Г/229, ф-15

1,5 m висине и 1 m ширине, врата 2 m дужине и 2 m ширине; цреп „Алексића” из Пожеге. Чиста шупљина зграде је $18,20 \text{ m}^2 \text{ kv}$ и $1,5 \text{ m}^2$ површина бунара = $19,7 \text{ m}^2$.

Бунар се налази у самој згради. Дубина 13,50 m. У њему има увек одличне воде од 3-5,5 m дубине. Зграда је бетонисана. Унутра има каду од бетона, у самом углу. Бунар је коштао 7.000 динара. Зграда је коштала 5.915,40 динара.” Касније ће директор на тражење ЦХЗ урадити и цртеж плана ове зграде намењене за ђачко купатило.

Почетком наредне 1932. године, Хигијенски завод из Сарајева одобрио је 5.000 динара за довршење ђачког купатила у Горобиљу. Помоћ је ишла преко Дома народног здравља из Ужица. О томе је извештен и ЦХЗ у Београду. У једном новом обраћању ЦХЗ у Београду, 15. маја 1932, управитељ школе из Горобиља поново је нагласио „да је ова општина са својом школом предњачила у културном раду, и да би ово купатило било прво у срезу Пожешком, рачунајући ту свих 18 општина са варошицом Пожегом.” Потом следи преписка о томе да ЦХЗ треба да припреми планове рада за ђачко купатило на основу цртежа плана школског купатила, о чему је Завод благовремено извештен. После тога се прекида преписка између школе и Завода о даљој изградњи купатила, а појављује се преписка између горобиљске општине и ЦХЗ о инсталацији пумпе на бунару Ђорђа Ковачевића из Горобиља.

Школа из Горобиља поново се обратила ЦХЗ 25. августа 1938. молбом да школа реши питање воде. Предложили су довођење воде са извора који је био удаљен 1.000 m од школе. У потпису је нови управитељ школе Гаврило Стаматовић, а чланови Школског одбора су били Вучко Неоричић, Милоје Николић и Владисав Ковачевић.

По овом захтеву увиђај у школи у Горобиљу извршили су инжењери Завода В. Томашевић и П. Чепурњак, о чему су 4. новембра 1938. поднели извештај:

„Село Горобиље, бановине Дринске има стару школску зграду, зидану још пре рата, удаљену од пута око 4 km. Школа је ситуирана на једној висоравни без добрих комуникационих веза са главним друмом, на крају села. Док је главни крај села сишао ка државном друму, школа је остала удаљена.

У школском дворишту постоји бунар дубине 15 m, али се исти не употребљава, јер вода садржи у себи приличну количину гвожђа, те није пријатна на укус. Школска управа копала је бунар у дворишту до сада у разно време и то 4 бунара, али није нашла добру воду”. Ни предложени извор на Матића имању, удаљен од школе 1.500 m, са температуром воде 13° C , био је уствари једна стублина без слива која је слабо отицала и није могла да одговори траженој намени.

„Како је стање школе коју посећује 270 ђака у погледу снабдевања водом више него очајно, никаквих извора у близини нема, то остаје само једино могуће решење, а то је изградња једне цистерне. „Ипак као боље решење предложили су пресељење школске зграде ближе путу, и алувијалној равни Моравице где су богате изданске воде. То су образложили старошћу зграде и великом ценом цистерне за воду, наглашавајући да је „скоро цело село сишло ка путу”.

Овакав предлог инжењера Завода из 1938. говори да је акција око изградње школског купатила једноставно прекинута, дајући предност решавању школског водовода, које је опет било немогуће решити код постојеће локације школске зграде.

Потом су се Горобилићи окренули појединачним случајевима изградње пумпи на постојећим бунарима.

Ђорђе Ковачевић, сопственик бунара, и његови корисници Љубомир Кандић, Станимир Васовић, Жарко Радивојевић, Вићентије, Миленко, Рајко и Милисав Станић и Страхин Пајовић обратили су се Дому народног здравља у Ужицу октобра 1933. с молбом да им се додели једна пумпа „модела новог француског”. Нагласили су да се бунар налази близу бановинског пута Пожега-Ариље, што би значило да би се њим и пролазници могли да користе.

Преписка је настављена и наредне 1934, највише око тога са којом ће сумом интересенти да учествују у монтирању пумпе. Инж. Завода М. Ј. Максимовић извршио је увиђај бунара Ђорђа Ковачевића и нашао да је дубок 20 m, да му је ниво воде 4 m, али да је отвор озиданог бунара био само 0,6 m. Осим тога, бунар је био озидан лошим каменом, па је у закључку инжењер тражио да се бунар презида, повећа ширина на један метар, а да се за зидање узме квалитетнији камен.

Било је неспоразума и око тога који ће се бунар узети за коришћење, јер је поменути Ђ. Ковачевић имао два бунара, један лошији испод пута, и други поред куће који је имао више воде и воду бољег квалитета. Због тога су се интересенти одлучили за други бунар, о чему је власник Ђ. Ковачевић дао и писмену изјаву. Вода у бунару је имала 12° С, при температури ваздуха од 18° С на дан 10. августа 1934. Предрачунска сума за асанацију бунара изнела је 14.123,72 динара. По предрачуну ЦХЗ, Ђ. Ковачевић је био обавезан да уплати Заводу 3.000 динара у готовом, после чега би била постављена тражена пумпа.

Асанирање бунара је тако урађено тек у лето 1935, када је Ђ. Ковачевић уплатио Заводу тражену готовину од 3.000 динара. Завод

је путем лиценације одабрао предузимача Мартина Барца из Београда који је извршио асанацију поменутог бунара у Горобилу.²

ДУШКОВЦИ, ЧЕСМА.- Северно од Пожеге, на путу за Дивчибаре, у изворишту река Градње и Жежевице налази се ово маљенско село. Душковчани су изворску воду за своју школу покушали да доведу 1931. године помоћу Техничког одељка при Начелству среза ужичког. Како им је са те стране посао текао споро, они су се истим поводом обратили и ЦХЗ у Београду, 19. фебруара 1933. Завод је по утврђеној шеми на прво писмо увек одговарао „Упутствима” тржећи све техничке податке и обавезну сагласност приватног лица за „дозволу коришћења извора без накнаде”, с редовном напоменом: „Ако допринос с ваше стране буде такав, да се замисао уз помоћ Завода буде могла остварити, Завод ће на пролеће послати свог инжењера, да сними терен и изради пројекат, па би се на лето ствар могла извести.” Да је посао текао споро показује и усмена молба проте и народног посланика за срез пожешки Витомира Видаковића Техничком одељку да се пошаљу у ЦХЗ „четири листа планова за израду водовода у селу Душковцима” и да се предају инжењеру тога Завода Томашевићу. Шеф Техничког одељка је тако и поступио 26. септембра 1933. И управитељ основне школе у Душковцима, Мих. С. Живановић, приложио је преко општине душковачке за ЦХЗ „рачун водоводног материјала” који је био набављен за градњу школске чесме.

Од припремних послова за водовод у 1933. години инжењер Завода Бутаков извршио је технички „увиђај” у селу Душковцима. Према ранијем ситуационом плану Техничког одељка среза ужичког почетком 1934. урадио је и пројекат. Уз пројекат је написао и следећи технички извештај:

„Пројектом је предвиђено довођење воде у село у непосредну близину основне школе и општине. У ову сврху каптиран је извор зв. „Зубовац” на путу Пожега-Ваљево са просечно 0,500 l/sec чисте воде без укуса и мириса. Извор избија у неколико жица, које су поређане на дужини од 50,00 m. Вода се не мути за време кише и избија у сталној количини. Температура воде је 9° С при температури ваздуха од 18° С. Вода избија из кречњака и конгломерата испод једног пошумљеног платоа.”

Пројекат је предвиђао јавну чесму са појилом у селу, све према типским пројектима Завода. Предрачунска сума пројекта износила је 76.141,19 динара. Поред инж. Бутакова, овај извештај су 12. априла 1934. потписали и инжењери М. Марјанов и В. Томашевић.

² АС,Г/ 229, ф-40

Душковачка општина се 17. јуна 1934. изјаснила да „услед сиромашног стања својих грађана не може дати никаквих новчаних средстава”, али се обавезала да поред превоза и радне снаге доведе на „лице места изградње 6 m³ глине, 35 m³ ломљеног камена, 30 m³ речног шљунка и 10 m³ чистог речног оштрог песка за малтер”, као и већ спремљених 420 m металних цеви купљених уз помоћ Банске управе из Сарајева. Ово су потврдили потписима председник општине Обрен Костић, деловођа Драг. Јовковић и одборници: Богић Лубинић, Крста Стојановић, Гроздан Чоловић, Миливоје Стојановић, Љубо Николић, Велимир Лубинић, Љубиша Јовановић, Груица Лекић, Обрен Марковић, Гвозден Васовић, Богић Крсмановић, Живота Јанковић, Милић Цицовић, Љубомир Цицовић и Остоја Варагић. Народни посланик прота Витомир Видаковић лично се писмом обратио Државном хигијенском заводу у Сарајеву наводећи да је ЦХЗ из Београда израдио пројекат водовода за школу душковачку и да су „наредили општини да спреми у готову 15.000 дин. па да се овај посао отпочне”. Из Сарајева су одговорили 7. јуна да су они за водовод у Душковцима већ уложили 31.725,97 динара, односно у тој вредности купили 420 m ливених цеви са помоћним деловима, а да ће у овој 1934. години одобрити преко Дома здравља у Ужицу кредит од 5.000 динара. Тих 5.000 динара кредита из Сарајева утрошено је за набавку цемента за водовод у Душковцима.

Извођач радова је комисијски изабран 1. августа 1934. Најповољнији од тројице понуђача инж. Андреја Гудим, Мартин Барц и инж. Алекса П. Турбин био је А. П. Турбин, који је за изградњу водовода понудио цену од 14.967,68 динара.

Почетком септембра 1934, када су радови на водоводу у Душковцима увелико били одмакли, посао је прекинут. Неспоразум је настао око места постављања чесме. Општина је 13. септембра 1934. упутила писмо ЦХЗ у Београду у коме се позива на општинске одлуке, почевши од оне 27. септембра 1928. да се вода доведе „до школске зграде у двориште школе у Душковцима и ту подигне чесма”. У том су циљу грађани кулуком довлачили неопходни материјал, а да је према „плану од марта 1934. године водовод мимоишао школу и њено двориште и није за циљ намењен горњим одлукама општинског одобра-тј. не долази (вода) школи и у њено двориште како је поменути одлукама жељено”. Није вредело ни доказивање из ЦХЗ да због техничких услова „није могуће чесму вишље поставити” него онако како је планирано, поред будућег Задружног дома, у непосредној близини школе.

Душковчани су жустро реаговали. Предложили су ЦХЗ да се сами организују и оснују Месни одбор за подизање чесме. О томе су известили Завод 17. септембра 1934.

Када је општина прекинула радове на водоводу, директор ЦХЗ је 27. септембра 1934. потписао решење о прекиду радова:

„Да се решење овог Завода Бр. 17169/34 и К.Бр 18335/34, а по предмету изградње водовода у Душковцима стави ван снаге”, што је значило да се сторнира кредит Завода од 17.820,20 динара, да инжињер Алекса Турбин, из Београда, коме је овај посао био уступљен, сва своја потраживања упути преко овог Завода Општини душковачкој и да се руководиоца радова инж. Миленко Марјанов разреши даље одговорности.³

ЗДРАВЧИЋИ, БУНАРИ.- Село Здравчићи налази се западно од Пожеге, при ушћу Лужнице у Скрапеж, са њихове десне стране. Већи део села припада алувијалној зони Лужнице и Скрапежа и у том подручју има плитке издани и забарених терена. Отуд се становници претежно снабдевају водом посредством бунара. Бунари су коришћени захватањем воде кофом, а то је имало за последицу честа загађења и оболевања становништва.

Крајем 1931. године Дом здравља из Ужица, уз помоћ ЦХЗ из Београда, омогућио је да се неколико бунара опреми савременим пумпама и тако повећа сигурност у коришћењу воде за пиће.

Прва пумпа постављена је на бунар код Задружног дома и Здравчићке општине. Дубина бунара износила је 17 m, дубина воде од дна 12 m, чист отвор бунара, између зидова, 0,90 m; вода безбојна, без укуса, ниво воде није се мењао. Асанацијом бунара руководио је инж. Велисав Томашевић, извођач је био акордант Василије Чириков из Београда, који је посао добио као најповољнији понуђач (комисија: арх. Радмила Павловић, инж. Милутин Ј. Максимовић и Илија Р. Ристић, пристав).

Марта 1932. године асануан је други бунар у Здравчићима, на имању Миладина и Драгослава Петровића, на месту званом Госпавићи. Бунар је био дубок 16 m, и за њега је инж. В. Томашевић предвидео пумпу „Кариел” са 38 m траке. Извођач радова је био Мартин Барац, зидар акордант. Радовима је руководио инж. Милутин Ј. Максимовић, технички приправник ЦХЗ из Београда.

Записник о примопредаји бунара крај општинске зграде потписали су директор Дома здравља из Ужица др Харамбашић и председник општине Здравчићи Сте. А. Стевановић и деловођа Мил. В. Јоксовић, на дан 17. децембра 1931. године. ”Општинска управа у Здравчићима прима на себе обавезу, да одржава примљени бунар чисто и исправно према упутству Дома народног здравља у Ужицу, који ће вршити надзор и контролу.”

³ АС,Г/ 229, ф-44.

Да се радило о широј акцији изградње „хигијенских објеката” показује извештај инж. В.Томашевића, тахничког саветника ЦХЗ, дирекцији у Београд 10. децембра 1931. Он јавља:

„Част ми је известити Завод да су завршени радови на асанирању и реконструкцији бунара и изградњи хигијен. нужника на територији Дома народног здравља у Шапцу, Ваљево и Ужицу. Остали су да се прегледају објекти и приме на подручју Дома здравља у Ужицу. Здравчићи, Трнава, Роге, Пожега, Расна и др.” Иако није прецизирао о којим се „хигијенским објектима ради” сем бунара и нужника (у то време су се радила и хигијенска ђубришта), сва наведена места у подручју Дома здравља Ужица налазила су се у пожешком срезу. Ако су били у питању санирани бунареви, то ништа не умањује здравствену акцију ЦХЗ из Београда.⁴

ЈЕЛЕН ДО, БУНАР.- Пожешка села Гугаљ и Јелен До налазе са на левој обали Западне Мораве, на улазу у Овчарско-кабларску клисуру. Геолошку основу ових села чине кречњаци, у којима је и усечена клисура. У Јелен Долу је познати мајдан кречњака и фабрике креча. У подножју долињских страна близу корита Мораве налази се више извора, од којих је највећи у Јелен Долу.

Главни водоток је Западна Морава, која настаје у оближњој пожешкој котлини на саставима Моравице, Ђетиње и Скрапежа.

Управа основне школе у Јелен Долу обратила се ЦХЗ у Београду 12. маја 1938. с молбом за помоћ ради довршења школског бунара. Директор школе Радомир Терзић извештава Завод да је школски одбор у претходној години „ископао бунар и нашао воду; али услед немања довољно материјалних средстава градњу бунара није школски одбор довршио. Управа је приморана да воду са истог употребљава и ако је недовршен.”

На тражене Завода доставио је и техничке податке: дубина школског бунара од површине до дна је 12,14 m. Бунар је озидан каменом и шупљина отвора је 0,75 m. Количина воде у бунару увек је иста. Вода се никада не мути. Дубина воде у бунару је 2,60 m.

У близини школе има камена, песка и шљунка у великим количинама, што ће школа, поред просте радне снаге, све обезбедити. У школском буџету предвиђена је и сума за овај посао од 500 динара.

Ово је писано у јуну 1936, а Завод је тек следеће године упутио у Јелен До свог инжињера Петра Чепурњака. Он је почетком априла 1937. саставио технички извештај „ка пројекту асанације школског бунара у селу Јелен Долу, среза пожешког”. Овај инжињер је ус-

⁴ АС,Г/ 229, ф-46.

ловио да се горњи део бунара презида како би се добио отвор бунара од једног метра, по стандарду ЦХЗ. „Цела предрачунска сума износи 12.010,23 динара, од које суме за набавку пумпе и стручну радну снагу пада 9.969,20, а на терет интерсената 2.041,03 на име обичне радне снаге, простог материјала и транспорта.”

И поред овако сагласне кореспонденције између Јелен Дола и Београда, изградња бунара почела је тек 1939. године. ЦХЗ је 26. јуна 1939. известио школу да се упућује мајстор „овог Завода Веселин Тричковић ради извршења радова на асанацији бунара, те се препоручује Школи да мајстору стави на расположење у довољној количини, према његовом упутству” све што буде тражио. Поред овог мајстора, специјализованог за монтажу пумпе типа „Кариел”, остале радове је добио на лицитацији предузимач из Београда Славко Ж. Пејчић за 3.518,73 динара.

Управитељ гугаљске основне школе Радомир Терзић јавио је 7. јула 1939. Заводу у Београду „да је упућени мајстор г. Веселин Тричковић извршио асанацију бунара и поставио пумпу, која добро ради. Ваш мајстор је урадио поверен му посао на опште задовољство, не само ове управе него свих грађана ове општине. Ова управа Вам у име своје и целе општине захваљује на указаној помоћи.”

Завод је одредио колаудирајућу комисију за пријем радова на изради бунара у Јелен Долу у саставу: Анатолије Перетертов, Карл Кацл и Петар Чепурњак, сви инжињери Завода. Протокол колаудовања састављен је у канцеларији основне школе у Јелен Долу 1. септембра 1939. Поред свих техничких и финансијских података за школски бунар у овом селу, протокол садржи и уобичајену констатацију: „Радови су изведени добро, солидно, на време, у свему према техничким, рачунским и осталим погодбеним документима и од материјала какав је предвиђен.”

Саграђени објекат предат је основној школи на употребу, руковање и одржавање. Бунар са пумпом заведен је у књигу инвентара основне школе у Јелен Долу, на стр. 3 под бројем 54.⁵

ПОЖЕГА И ОКОЛИНА, БУНАРИ.- Крајем 1931. године Василије Чириков, акордант из Београда, поднео је захтев ЦХЗ у Београду да му се исплате рачуни и признанице „за извршене радове на реконструкцији и асанирању школских и јавних бунара у селима Трнави, Здравчићима, Расни и Рогама на територији Дома народног здравља у Ужицу, у укупном износу дин. 14.000.-, с молбом за оверу од стране руковаоца радова и дејству за исплату на каси Дома народног здравља у Ужицу”.

⁵ АС,Г/ 229, ф-50

Управник Дома здравља др К. Харамбашић тражио је од ЦХЗ, 7. јануара 1932, да пошаљу тачну адресу г. Чирикова, како би се „могао дати налог за исплату његових рачуна”. Шеф Санитетско-техничког одељења В. Томашевић замолио је Дом здравља у Ужицу да се исплата рачуна г. Чирикова изврши преко ЦХЗ, јер овај акордант „нема сталне адресе у Београду”. Појединости око извођења радова на асанацији бунара које је радио г. Чириков нису нам познате. Остаје чињеница да су они урађени у времену о коме говоримо и да су села у околини Пожеге добила хигијенски уредне бунаре.

У Пожеги су 1933/34. уређена три бунара, не рачунајући бунар у дворишту хотелијера Милована Томашевића, који је асаниран у то време. Бунар на пијаци у Пожеги пројектовао је инж. Бутаков. Навео је да има „дубину од 9,80 m, од којих су 2,70 m под водом, има чист отвор 1,00 m”. За овај бунар предвидео је „Кариел” пумпу, предлажући да се пре њеног постављања бунар претходно очисти и поправи калдрма око њега. Предрачунска сума износила је 7.622,20 динара и падала је на терет Завода и пожешке општине. Општина је 27. јуна 1934. написала Заводу да је примила „додељену Кариел пумпу” и да је исту уградила, „о чему се Завод учтиво извештава”.

Други бунар је технички обрадио инж. В. Томашевић. Навео је да има дубину 9,50 m, дубину воде 1,80 m, чист отвор бунара 1 m и да има воду без боје, укуса и мириса. Није одредио локацију бунара већ приложио само његову скицу и навео да „снабдева преко 12 кућа и један хотел”. И за његову асанацију предвидео је Кариел црпку. Предрачунска сума реновирања овог бунара износила је 11.429,29 динара.

Трећи бунар „код Касарне” реновиран је новембра 1935. До његовог асанирања дошло је на тај начин што је Милован Томашевић, хотелијер из Пожеге, 2. новембра 1935. замолио пожешку општину да преузме своју „Кариел” пумпу. Као разлог навео је следеће: „Како сам набавио сам пумпу за своју употребу, јер ми је немогуће издржати више даноноћно малтретирање разне послуге из целе варошице-то молим да општина или Дом здравља из Ужица прими пумпу са траком натраг и разреши ме даљег одржавања и дужности.”

Општина је одмах проследила његово писмо Заводу и предложила „да се ова пумпа премести на општински јавни бунар „код Касарне” те на тај начин општина би имала три јавна бунара са овим модерним пумпама, те како би народ имао довољно воде у случају прекида воде на општинском водоводу који покреће општинска централа”. Завод је овај предлог прихватио. Пожешка општина је известила Завод 5. децембра да је пумпа која је била на бунару код Милована Томашевића пренета са свом опремом на јавни

бунар „код Касарне”. Општина је уз „учтив извештај приложила Заводу и један записник о наведеној примопредаји.”

Крајем 1931., ЦХЗ асанирао је бунар код куће Страхине Јовића, ископан крајем 19. века, „пре 40 година”, како стоји у извештају инж. В. Томашевића. Био је дубок 17 m, ниво воде у њему 3,40 m и пречник бунара 1,20 m. Асанација је коштала 17.707,90 динара, а радове је извео Василије Чириков, акордант из Београда. Исплата акорданта Чирикова извршена је преко Дома народног здравља у Ужицу.

На примеру ове асанације сазнајемо да је постављање пумпе на приватни бунар, којим се служило и околно становништво, подразумевало да се та пумпа води у општинској администрацији као власништво општине. У то време с. Расна је било у саставу општине Висибаба и директор ЦХЗ тражио је почетком 1936. да му управа општине одговори да ли је пумпа код С. Јовића из Расне заведена у књигу општинског инвентара. Општина је одговорила да се поменута пумпа не води у књизи општинског инвентара, јер пумпа није дата општини већ приватном лицу.⁶

ГОРЊА ДОБРИЊА, ВОДОВОД.- У долини Добрињске реке, леве притоке Скрапежа, налази се добрињска котлина у којој се налазе насеља Доња, Средња и Горња Добриња. Котлина је чинила некадашње добрињско језеро које је било у саставу пожешког језера у познатој неогеној фази, због чега је покривена језерским седиментима. Котлина има више извора од којих је један и каптиран за потребе месне цркве и школе још у време Милоша Обреновића.

Горња Добриња, родно место књаза Милоша Обреновића, добила је цркву 1822. године, а основну школу 1854.

Управитељ школе у Г. Добрињи Љубица Б. Протић обратила се ЦХЗ у Београду 2. марта 1933. године с молбом за изградњу школског купатила. Обавестила је Завод да школу похађају деца из Горње и Средње Добриње, Јанчића, Жежевице и мањи број из Гојне Горе, све укупно у два одељења 130 ђака. У близини школе налази се и спомен чесма и „вода која излази на чесму има у себи важну лековиту састојину руде магнезита. Љубав према школској омладини а имајући у виду главну и неопходну потребу, да се здравље телесно код ђачке омладине одржи наводи нас на мисао, да се подигне при овој школи једно децје купатило”. Молбу су поред управитеља школе потписали и председник Шк. одбора Сретен Арсић и чланови Одбора Остоја Грујић, Миле Софронијевић и Будимир Тодосијевић.

Завод је послао на терен инжињера В. Томашевића који је у Г.

⁶ АС,Г/ 229, ф-67

Добрињи направио скицу терена између школе и цркве и написао следећи извештај: „Јужно од основне школе у одстојању од 170 м. налази се историјска спомен чесма подигнута од стране Милоша Обреновића. За снабдевање водом чесме примитивно је каптиран извор у одстојању 60 м. Извор се налази у буковој шуми и избија из пешчара са великим примесима кречњака. Чесма има две луле које дају укупно $Q=0,90$ lit/sec. Вода је на углед чиста, безбојна, нема укуса и мириса. Температура воде је 11° С при температури ваздуха 20° С. Количина воде је стална и може се повећавати рационалном каптажом. Вода се не мути за време киша. Зидови чесме трошни су и изискују оправку. У одстојању 10 мет. од извора се налази дрвена мала чесма са водом истих особина из истог извора. Количина воде је $Q=0,040$ lit/sec. Чесма и извор се налазе на црквеном имању. Испод чесме при дну долине налази се примитивно појило за стоку. Камена, шљунка и песка има на одстојању од 2 км.

Предложено је да се каптажа извора и чесме рационално изведе, како налаже техника и хигијена. На месту старог примитивног појила треба поставити ново бетонско појило према типу Централног хигијенског завода. Код основне школе и општине која се налази у центру има се поставити школска чесма и јавна чесма. Поред школе треба саградити летње купатило са 2 туша. Издатак би изнео око Динара 80.000.”

Других активности у 1933. години није било. Тек крајем наредне године, 28. децембра 1934, ЦХЗ је јавио општини у Г. Добрињи да "прикупи новац између грађана, да унесе извесну суму у свој буџет и да се обрати за помоћ надлежним властима за уређење Милошеве чесме и снабдевање водом школе и општине". Завод је тражио бар 10-12.000 динара. Општинска управа, председник Сретен Арсић и деловођа Ђ. Милутиновић, су одговорили да су они дали 1.000 динара „још пре две три године, и више се неће уносити у буџет за ову воду, услед буџетске немогућности за 1935/36. г. нити ишта предузимати даље ради ове воде.”

И у Горњој Добрињи понављен је добро познати модел кореспонденције. Село тражи помоћ да се објекат подигне и нуди просту радну снагу и прост материјал, а Завод тражи да поред тога и одређена сума новца буде уплаћена на касу ове установе. Председник општине Сретен Арсић се поново обраћа Заводу 30. јула 1935. године, и тражи да Завод оправи Милошеву чесму у овом селу јер су „на овој чесми цеви полупане и пропале те прети опасност да једног дана школа и црква и грађанство ове општине не остане без воде а ова општина је веома сиромашна и у немогућности је да поднесе новчане трошкове за ову оправку.”

Завод је одговорио 8. августа да општина поред свега другог мора прикупити и одређену суму новца „барем 10.000 динара”. Општина пише поново 25. августа 1935, као председник Управе сада се потписује Ратко Илић, „да ова општина има (1.200) једну хиљаду двеста динара за довођење воде школи и општини, и да ће ова општина дати радне снаге за ову сврху.”

Завод поново одговара 10. октобра 1935. да у текућој години нема средстава за рад у Г. Добрињи а на „пролеће ће се видети да ли ће Завод имати средства. Свакако оних 1.200.- динара, са којима располаже та Управа није довољно, те Општина мора даље радити на прикупљању средстава за изградњу чесме.”

Председник општине Ратко Илић одговара на претходно писмо тек 27. августа 1936. године, да је Милошева чесма од „велике важности за ову околину а и за ову основну школу која оскудева у пијаћој води а нарочито кад ђаци иду у школу.” Поново моли Завод за помоћ, а учешће општине ни једном речју не помиње.

У преписку између општине и Завода око обнављања Милошеве чесме укључио се и свештеник Милан Марковић, председник Акционог одбора за подизање чесме код цркве и школе у Гор. Добрињи. Он се обратио ЦХЗ 10. маја 1937. са молбом за помоћ да се изврши генерална оправка чесме „са преносом једне цеви до основне школе, а другом до банског пута, као и са купатилом у основној школи. Акциони одбор заснива изградњу поменутих радова на добровољним прилозима грађана као и помоћ од стране тога Завода.” Свештеник Марковић додаје да од Завода очекују пројекат и предрачун радова, а уз молбу су приложили и општинску одлуку „о помоћи у радној снази” на овим пословима. Поред председника молбу је потписао и секретар Акционог одбора Вл. С. Арсић.

Слично писмо ЦХЗ написао је Радоје М. Јовичић, народни посланик среза пожешког, 8. маја 1937. године у Београду. „Као народни представник овог краја, најлепше молим Централни хигијенски завод, да уз помоћ државе и уз помоћ стручњака прихвати изградњу овог водовода и обезбеди овом крају најпотребнију људску животну намирницу, и да сачува трајну успомену наших старина.”

Оба писма показују да се из монотоне и преганајуће преписке између Завода и сељака око изградње водовода у Г. Добрињи најзад кренуло стварном договарању да се акција приведе крају. У прилог томе иде и извештај В. Томашевића, који по други пут посећује Г. Добрињу, о чему пише извештај 4. маја 1937. године. У односу на претходни извештај, сада је протицај главног $vrela$ $Q=4$ l/sek, $T=0,5^{\circ}$ C на температури ваздуха 20° C. Сви остали подаци из извештаја поклапају се са претходним, осим решења за водоводне цеви које треба преузети из Душковаца. Од извора до Чардака-садањих чесама 55

метара; Од Чардака (мерено путем) до школског дворишта 180 m и од школског дворишта до општинске суднице, односно места за чесму 96 m. Укупна дужина водовода износи 331 m.

Председник Акционог одбора, свештеник М. Марковић обратио се за новчану помоћ око реновирања водовода у Г. Добрињи и Министарству просвете Краљевине Југославије, 30. маја 1937., наглашавајући да је „Акциони одбор увидео колико Краљевска Влада високо ревноје на народном добру те и на народном здрављу”.

На све ове захтеве из Г. Добриње, ЦХЗ је кратко одговорио 9. јуна т.г. да „Завод не може приступити радовима све дотле, док Општина не прикупи и не депонује на касу Завода поменути суму од 10.000-12.000.- динара”. Да је Акциони одбор радио указује и упутница овог Одбора ЦХЗ у износу 10.000 динара 3. августа 1937. године, коју је потписао благајник Жарко Миливојевић.

После уплате наведеног новца, свештеник М. Марковић се обратио приватним писмом В. Томашевићу, молећи га да у пројекту реновирања водовода у Г. Добрињи унесе још „извесне ствари, као на пр; Да се код чардака који се из темеља реновира и код кога су већ унете бетонске клупе унесе још један сто од бетона, а онда такође код сваке чесме по један сто са клупама, а по могућству и купатило које је унето у план код школе, а за сав овај додатак Акциони Одбор вољан је да жртвује и последњу аспру за ову ствар.” Молбу је завршио како се узда у то „колико високо ревнојете за свој крај”.

На молбу Акционог одбора и Краљева Банска управа у Сарајеву укључује се у финансирање реконструкције водовода, а да би „евентуално могла донети сходно решење” тражи 24. августа 1937. од ЦХЗ у Београду технички елаборат за реконструкцију водовода у Г. Добрињи. По пријему те документације Банска управа је доделила 5.000 динара за ове послове.

ЦХЗ је прихватио предлог инж. В. Томашевића да се водоводне цеви из села Душковаца пренесу у Г. Добрињу. У том циљу Завод је замолио 16. августа 1937. године и среског начелника у Пожеги да код примопредаје ових цеви буде на располагању представнику Завода, ако се за то укаже потреба.

Примопредаја наведених цеви није била спорна, али је Миливоје Јеремиић из Г. Добриње, оспоравао право општине у Добрињи за локацију за чесму. Завод је тражио од општине да све непоразуме у селу сама реши и да Завод у њих „не може уопште улазити”.

Жандармеријска станица у Горњој Добрињи тражила је од Акционог одбора за изградњу водовода, 23. септембра 1937, да се одобри извођачу радова да постави и једну чесму у двориште ове

станице. Трошкове око ове чесме би сносио судија Павле М. Поповић из Пожеге. Акциони одбор је тражио од наведеног судије писмено изјашњење о суми 2.500 динара за чесму у дворишту Жандармеријске станице, о чему се судија повољно изјаснио. Судија Павле Поповић био је власник зграде у којој је била смештена жандармерија.

Припреме су све извршене и директор Завода др Иванић је одобрио процедуру за извођење радова на реконструкцији водовода у Г. Добрињи „и то сви радови, сем радова под „Д” (купатило) у предрачунској суми од динара 65.269,35”. Радове на лицитацији је добио инж. Алекса П. Турбин, предузимач из Београда, који је понудио најповољнију суму од 49.634,63 динара.

Извођач радова А. Турбин са својим инж. Ђорђем Грчовићем прегледао је услове на терену за нову чесму у дворишту куће П. Поповића, о чему је известио и ЦХЗ о накнадним радовима.

Извођач радова је по обављеном послу тражио изјаве о завршетку радова од Акционог одбора и од општине. Свештеник М. Марковић је 13. октобра 1937. потписао А. Турбину следећу изјаву:

„Акциони одбор за изградњу водовода у Горњој Добрињи овим путем вас извештава да су радови на водоводу у Горњој Добрињи завршени, да вода правилно иде на свим чесмама, да су два појила; једно на банском путу а друго код црквене ћуприје солидно изграђени, као и да је чардак рестауриран-изузев само крова који је још у раду. Предњи извештај овај акциони одбор вам доставља на даљу употребу.”

Сличну изјаву потписао је и председник општине Вес. В. Достанић, завршавајући речима: „Овом приликом општинска управа изражава потпуно задовољство са горе поменутом фирмом, јер су радови изведени најсолидније и првокласном изградом.” Извођач радова као да је слутио какви ће приговори почети да стижу из Г. Добриње за годину дана.

Акциони одбор је замолио општинску управу у Г. Добрињи да извести ЦХЗ у Београду да је по завршетку радова остало 30 комада цеви по 2 метра и 11 комада степеница за шахт, „као и неки мањи делови”. Више као узгредна информација да се зна да је Акциони одбор о „свом трошку ударио мермерне плоче на чесмама и то са натписом, једну посвећену краљу Ујединитељу а другу краљу Петру Другом”. ЦХЗ је 26. новембра 1937. године известио и Краљевску банску управу Дринске бановине у Сарајеву да су радови на водоводу у Г. Добрињи завршени „са изузетком летњег купатила” и наглашавао да је претходна помоћ од 5.000 динара била недовољна, због чега очекују у наредној календарској години „најмање 15.000.-динара”, што би омогућило и изградњу летњег купатила.

На жалост водовод није био дугог века. Крајем децембра 1937. ЦХЗ пише општинској управи писмо у коме извештава да је инжињер Завода био у Г. Добрињи 22. децембра 1937, да је приметио клизиште од каптаже према аквадукту, због чега треба Општина хитно да спреми 50 м³ камена и да откопа ров куда су постављене водоводне цеви. Констатује да је велика грешка начињена што је посечено дрвеће у пределу клизишта.

Следеће године настављена је преписка између Г. Добриње и Београда око кварова на водоводу. Директор Завода др Иванић одобрио је израду редовног пројекта на реконструкцији водовода у Г. Добрињи, 14. јула 1938. године у предрачунској суми 30.655,10 динара. Потом је Завод тражио од општине да спреми од материјала: 25 м³ камена за оправку порушених зидова и зидање нових; 100 м³ камена за регулацију протока; шљунка и 3 м³ ситног песка за малтер, уз напомену да материјал мора бити првокласног квалитета. Поред наведеног материјала, Завод је тражио и 8.000 динара у готовом да општина уплати на касу као депозит.

Тако је водовод у Г. Добрињи био један од ретких које је Завод изградио и у веома кратком периоду доживео и неопходну реконструкцију.⁷

ПРИЈАНОВИЋИ-ВОДОВОД.- Село Пријановоћи се налази источно од Пожеге, поред леве обале Западне Мораве. У време градње првог водовода у селу, 1935, село се налазило у саставу бакионичке општине. Какве су прилике у погледу водоснабдевања сазнајемо из писма житеља овог села упућеног ЦХЗ, 7. марта 1935.

У писму наводе да им је извор од појединих кућа удаљен и до два километра, и да је толико слаб да се у зимским месецима чека 2-3 сата док се дође на ред за точење. „Услед овога имамо најчешће тешке случајеве обољења од запаљења плућа и др. болести, које су проузроковане дужим стајањем зими на отвореном пољу и излагањем мразевима и др. непогодама. Затим ова је вода удаљена некима од нас близу 2 km, а свима тешко приступачна услед стрменитог терена. Налази се под брдом те се вода мора носити на леђима уз брдо, преко ограда и јаруга. Још кад је зими поледица вода постаје неприступачна.”

Какве проблеме имају са појењем стоке, прањем веша „са здравственог и хигијенског гледишта срамота нас је и говорити, већ са економског гледишта констатујемо: да нас наша стока не само више кошта од других који су у повољнијем положају, него да нам је немогуће произвести онолико и по квалитету онако, колико нам је и

⁷ АС,Г/ 229, ф-39

како потребно за живот и егзистенцију. Као и свугде тако и код нас се осећа прираст становништва, па према томе и повећање средстава за подмирење потреба како приватних тако и државних. Ми та повећања средстава не можемо извршити у овако тешким околностима тј. немајући тако важног средства за живот као што је вода, већ смо осуђени или на дегенерацију која се очито примећује на нама а нарочито на нашем подмлатку, или на расељавање.”

За довођење воде предлажу два решења: пумпање воде са постојећег извора или гравитационо довести извор удаљен од села 2,5 km. Очекују помоћ од државе „с обзиром на циљеве тога Завода, као и на жртве, како у животима тако и у материјалу, које је наше село у прошлости дало за нашу Отажбину као и које ће дати у будућности - слободни обратити се томе Заводу са учтивом молбом за помоћ.”

Потписе на ову молбу ставили су: Славко Стефановић, Вукосав Тешовић, Живка Лучић, Ђорђе Шојић, Миленко и Радисав Шојић, Љубиша Лучић, Примислав Стевановић, Милојко Милијановић, Момир Товиловић, Милорад Тофиловић, Милош Товиловић, Миливоје, Андрија и Мика Милијановић, Драгић Тешовић, Илија и Примислав Стевановић, Петар и Миленко Товиловић.

Завод је преко бакионичке општине и њеног председника Миљка Марјановића, одговорио Славку Стефановића и још 22 домаћина села Пријановића, 16. априла 1935. године, да ће у току лета изаћи стручњак Завода и извршити неопходна снимања терена. Напомињу да су већа за текућу годину средства Завода већ распоређена на мање објекте и да је неопходна да се интересенти обраћају за средства и другим „државним или самоуправним надлештвима”.

Неуморни Велислав Томашевић, изашао је у село Пријановиће, августа исте године и о тој посети поднео Заводу следећи извештај: „Заселак око 40 кућа у селу Пријановићима, који се налази на коси, која се пружа од села Табановића, па иде према Морави и путу Пожега-Чачак, безводан је. Окомита коса са стрмим падинама и рецентним шкриљцем, чији слојеви падају скоро вертикално, те је безводност потпуна. Многи покушаји копања бунара остали су неуспешни. Са обе стране косе долине се спуштају до 150 м дубине, што само безводност терена појачавају.

У долинама има малих изворчића, нарочито на источној страни, али изношење воде на даљину од 400-500 м и висини од 150 м тешко је и чисто немогуће.

Изнад села у једној шуми постоји „Јасик” извор $Q=0,150 \text{ l/sek}$, $T = 12^\circ \text{ C}$, удаљен је око 3 km и самим тим за тамошње прилике не долази у обзир, јер је скупо (око 300.000 динара).

Избацивање воде из долине са Марковића чесме нерационално је због режије и одржавања, што би скупо стало, те заинтересовани неби могли поднети." На све ове околности инж. Томашевић је дао реално решење, предложио градњу две јавне и више кућевних цистерни.

Са овим предлогом се завршила и преписка грађана села Пријановића и ЦХЗ 1935. око изградње сеоског водовода.

Градња спомен-чесми није престала ни после Другог светског рата. У част бораца Народноослободилачког рата 1941-1945, изграђене се спомен-чесме у Здравчићима и Душковцима. Породичну спомен-чесму ЈЕЛАШЧИЋ у Каленићу подигли су брћа Драгутиновић 1977. године.

Закључак

Развој водопривреде као организоване делатности у циљу обезбеђења здраве воде за пиће почела је да се развија после Првог светског рата. Значајну улогу у правилном коришћењу извора и бунара имала је у почетку Генерална дирекција вода, а потом Централни хигијенски завод из Београда. Од појединаца најзаслужнији је инжењер Велислав Томашевић (1892. Ужице - 1978. Београд). Сав радни век провео је у изградњи водовода, прво у Генералној дирекцији вода до 1930, а потом у ЦХЗ до пензионисања 1959, где је радио као шеф Санитетско-техничког одељења.

Смернице у водоснабдевању Пожеге које је поставио инж. В. Томашевић после Првог светског рата, настављене су и касније. Тако су комуналци Пожеге увек налазили оптимална решења у водоснабдевању града, од бунара поред Скрапежа до водосистема „Рзав” кога Пожега користи за своје потребе од 1993. године.

Литература

Фонд у Архиву Србије Г/229, Епидемиолошки институт 1921-1951, Ф-39, Ф-40, Ф-42, Ф-44, Ф-46, Ф-50, Ф-57, Ф-67, Ф-68, Ф-69, Ф74.

Мисаиловић, Илија Л.: *Пожешка котлина, регионално-географске одлике*, магистарски рад, Нови Сад, 1978. (рукопис).

Мисаиловић, Илија Л., *Долина Скрапежа, регионално-географске одлике*, докторска дисертација, Нови Сад, 1981. (рукопис).

Summary

Илија MISAILOVIC

WATER SUPPLY IN POZEGA AND ITS VICINITY

Požega is situated in Western Serbia. It is the main traffic centre and the large hydrographical junction of spring water branches of Zapadna Morava (West Morava). Owing to the abundance of spring waters, to a number of springs, fountainheads and water currents Požega has been easily solving the problems of water supply since bygone times. Organized water supply started in 1925 by capping (catchment of) a spring in Lisiste and continued by construction of hygienic wells. During modern-day urbanization, Pozega solved its water supply problem by connection to the water supply system "Rzav" in 1993.